

## UTICAJ DRUŠTVENIH STRUKTURA OTOMANSKOG CARSTVA NA LINGVISTIČKI IDENTITET U BOSNI

*Hajro Dorado Kadilja*

### Rezime

Kada se analizira identitet zapadnog Balkana, često se zajedno posmatraju jezik i nacionalni identitet. Do toga dolazi usled tumačenja nestanka srpskohrvatskog standarda kao zvaničnog jezika u postojećim državama na tim prostorima, koje imaju sopstvene diferencirane jezike.

Cilj ovog rada jeste da utvrdi, kroz prikaz procesa standardizacije, koliko je tačno poimanje jezika kao elementa nacionalnog identiteta, kao i da analizira poreklo povezivanja jezika i identiteta u kontekstu zemalja Zapadnog Balkana. Posebna pažnja biće posvećena uticaju koji je sistem mileta (*millet*) u Otomanskom carstvu imao na stvaranje lingvističkog identiteta u Bosni.

Ključne reči: identitet, standardizacija, millet, bosanski, srpskohrvatski

### Uvod

Postoji uvreženo mišljenje o jeziku kao osnovi nacionalnog identiteta u Evropi. Posmatrano u kontekstu zemalja zapadnog Balkana, to mišljenje izgleda da potvrđuje i nestanak srpskohrvatskog kao zvaničnog jezika u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Crnoj Gori i Srbiji.

Međutim, detaljna analiza procesa koji dovode do standardizacije jasno pokazuje da lingvistički identitet predstavlja samo jedan od identitetskih elemenata kolektiva; u slučajevima multietničkog saživota nesumnjivo se radi o najvidljivijem identitetskom elementu koji ipak ne predstavlja kriterijum sam po sebi. Osim toga, postoje studije koje ukazuju na to da u nekim delovima sveta, kao što je to slučaj sa Bliskim istokom, ne može da se govori o lingvističkom identitetu.

U Otomanskom carstvu istican je nelingvistički identitet potčinjenih naroda, što je nesumnjivo uticalo na stvaranje identiteta raznih naroda koji su u njemu živeli, a među njima i naroda Bosne i Hercegovine. Ukoliko je to tačno, odlike identiteta Bošnjaka, Hrvata i Srba bile bi rezultat uticaja ne samo proisteklih iz istorijskog konteksta, već i međusobnih uticaja.

U ovom radu pokušaću da analiziram gledište po kome jezik ima ključnu ulogu u formiranju identiteta, kao i da odbranim stav da se, u slučaju srodnih jezika, radi o najvidljivijem iako ne obavezno i najvažnijem faktoru. Pored toga, izložiću

mišljenje da je do odsustva muslimanskog faktora pri stvaranju srpskohrvatskog jezika došlo usled male važnosti koju je Otomansko carstvo pridavalo jeziku kao identitetskom faktoru, kao i usled nepostojanja specifično muslimanskih organizacionih struktura. Oba ova pitanja povezana su sa sistemom mileta. Uvid u istorijski i politički kontekst XIX veka pokazuje da su procesi standardizacije koji su doveli do stvaranja srpskohrvatskog jezika već nosili u sebi niz specifičnosti koje su vremenom paralelno evoluirale, u skladu sa političkom situacijom i društvenim kontekstom.

### **Lingvistička standardizacija**

Procesom lingvističke standardizacije naziva se izbor jednog dijalekta, između više njih, koji će se koristiti kao sredstvo komunikacije u zvaničnim sferama, poput obrazovanja ili uprave neke teritorije (Trask, 2007:272). Izbor jednog od više dijalekata uvek je povezan sa pitanjima koja nisu lingvističkog karaktera, kao što je geografska rasprostranjenost (raspostranjenija dijalekatska forma ima prednost nad lokalnim formama), lokacija centara političke moći (prednost uvek ima varijanta koja se govori na dvoru), ili jednostavno predstavlja subjektivnu odluku centra moći (po kome jedna varijanta ima dužu istoriju od druge, ili je estetski lepša).

Ova definicija objašnjava cilj procesa standardizacije: obezbeđivanje sredstva komunikacije u zvaničnim situacijama. To ukazuje na postojanje okvira za korišćenje jezika, kao rezultat niza elemenata moći; ukoliko se standardni jezik koristi u obrazovanju ili u administraciji, očigledno postoji *politička* moć koja oblikuje ove oblasti korišćenja jezika i koja, na isti način na koji utiče na izbor standardnog jezika, motiviše i nalaže njegovo stvaranje. Međutim, to nije neophodan uslov. Setimo se da je prevod Biblije podrazumevao prvobitnu standardizaciju nekoliko evropskih jezika, čiji govornici nisu imali iza sebe neku *političku* moć, budući da su *protestantske* crkve u XVI veku imale društvenu moć, nasuprot političkoj moći monarhija.

Jedna od posledica procesa standardizacije jeste stvaranje zajednice govornika (Kordić, 2010:71). Zajednica govornika je grupa ljudi koja koristi isto sredstvo komunikacije (učestvuje u korišćenju tog sredstva komunikacije, a ne u njegovom izboru) i postavlja pravila njegovog korišćenja — otuda značaj standardnog jezika (Labov, 1972:120-121). Sami članovi zajednice govornika identifikuju i sebe same, a i druge govornike kao takve. Drugim rečima, govornici određenog jezika odlučuju da li drugi govornici pripadaju njihovoj zajednici na osnovu lingvističkih karakteristika koje ovi pokazuju u govoru ili u korišćenju jezika. Iz tog razloga je lako posmatrati zajednicu govornika kao kriterijum kolektivne identifikacije, na osnovu koga se utvrđuje pripadnost određenoj grupi koja može biti društvena, etnička ili nacionalna (Trudgill, 2000), ali nije samo jezik ono što određuje dati identitet, iako jeste početni element međusobnog razlikovanja.

### **Ausbausprache i pluricentrični jezik**

Kao što smo videli, motivi izbora jednog dijalekta za standardizaciju su vanlingvističke prirode, čak i ako imaju lingvističku osnovu ili pokušavaju da se predstave kao takvi. U slučajevima srodnih dijalekata, izbor jednog od dva dijalekta može biti motivisan težnjom za lingvističkim razdvajanjem, to jest za produblјivanjem postojećih lingvističkih razlika između dve grupe govornika. Na primer, ukoliko se standardni jezik određenog centra moći povezuje sa nizom utvrđenih lingvističkih karakteristika, za standardizaciju bi, zbog diferencijacije vanlingvističke osnove, mogao da bude izabran dijalekat koji sadrži niz karakteristika različitih od standarda koji je utvrdio postojeći centar moći. To bi otprilike bila definicija *grosso modo* „jezika po osnovu udalјavanja“, ili *Ausbausprache* (Kloss, 1967:29); ona objašnjava postojanje veoma srodnih dijalekatskih varijanti koje su, svaka za sebe, standardizovane kako bi se povećale postojeće lingvističke razlike i, samim tim, razdvojile granične lingvističke zajednice.

Sa druge strane, naziv pluricentrični ili policentrični jezik se koristi u slučajevima kada različiti centri moći zahtevaju upotrebu različitih standardnih varijanti (koje ponekad nose isto ime), ali kod kojih te razlike nisu takve da sprečavaju međusobnu komunikaciju. Jasan primer pluricentričnog jezika je engleski sa svojim varijantama (američki engleski, britanski engleski, itd) — uprkos udalјenosti između centara moći (Vašington, London ili Ouklend) i razlika koje su ovi nametnuli, i dalje postoji visok nivo lingvističke kohezije. U slučaju srpskohrvatskog jezika, hrvatska lingvistkinja Snježana Kordić (2010) popularizovala je ovo gledište govoreći o odnosu između srpskog, hrvatskog, bosanskog i crnogorskog jezika nakon njihovog političkog razdvajanja, a pre nje ovim pitanjem se, između ostalih, bavio i Brozović (1992).

### **Jezik i identitet**

Kao što je navedeno u uvodu, poimanje identiteta i jezika je, u najmanju ruku, diskutabilno. Standardizacija jednog jezika dovodi do stvaranja jezičke zajednice, čiji članovi prepoznaju one koji ne pripadaju toj zajednici,<sup>1</sup> ali u isto vreme se i međusobno prepoznaju kao deo istog kolektiva. Kriterijumi standardizacije nisu lingvističke prirode, stoga je diskutabilno da jedan jezik, sam po sebi, predstavlja identitetsko obeležje u slučajevima veoma srodnih i međusobno razumlјivih jezika.

Tačno je da od kraja XVIII veka postoji struja koja jezik povezuje sa identitetom i čiji je uticaj u zapadnoj Evropi bio toliko snažan da je tokom XIX veka osmislila stvaranje evropskih nacionalnih identiteta, bilo kroz spajanje različitih teritorija pod izgovorom da se radi o jednom narodu, budući da njegovi stanovnici

---

<sup>1</sup> Izuzetno slikovit primer uloge jezika u identifikovanju njegovih govornika jeste reč „Nemac“ u gotovo svim slovenskim jezicima (češki *němec*, hrvatski *Njemac*, srpski *Nemac*...) i susednim neslovenskim jezicima, kao što su rumunski (*neam*) ili mađarski (*német*): u korenu se nalazi pojam „nem“, „onemogućenog govora“, to jest nesposoban da komunicira.

imaju zajednički jezik, tradiciju i poreklo, bilo putem zamene zatečenih kohezivnih elemenata, kao što su posedi jednog monarha, elementima poput politički nametnutog jezika.

Treba imati u vidu da u mnogim slučajevima standardizovani dijalekat, uz pomoć koga je promovisano jedinstvo zajedničke države, zapravo to i nije bio: postojala je značajna dijalekatska raznovrsnost (slučaj Italije to najbolje pokazuje, kao i Nemačke, iako uz izvesna odstupanja), ili je jednostavno jezik koji se nametao bio jezik centra moći a ne većeg dela stanovništva (Francuska i Španija su, bez sumnje, najbolji primeri).

Naime, jezik ne predstavlja sam po sebi motiv nacionalnog identiteta — postoje čak različite države koje koriste isti jezik, iako to nije uobičajen slučaj u Evropi. Umesto toga, putem ili oko procesa standardizacije, koji su po sebi vanlingvistički, dolazi do stvaranja lingvističkog identiteta i osnovne identitetske zajednice oformljene oko neke političke moći; između ostalih, na ovaj model se odnosi i Staljinova izjava da je „zajednički jezik jedna od karakteristika nacije“.<sup>2</sup>

Međutim, postoje i drugi identitetski kriterijumi koji ni na koji način nisu povezani sa jezikom — vera, etnička pripadnost, način života ili zajedničke tradicije, iako oni nisu uobičajeni u Evropi. I pored toga, u istoriji Evrope uvek su postojale najmanje dve grupe koje su smatrane drugačijim od ostalih evropskih naroda, a to su Jevreji i Cigani (Romi). Čak i onda kada su nakon preobraćanja Jevreji usvojili njihov zajednički jezik i veru, jedan deo stanovništva smatrao ih je i dalje *Jevrejima*. Smatram da je ovo suštinski dokaz da jezik sam po sebi ne predstavlja ključno obeležje identiteta, već da mora da bude praćen drugim faktorima koji uobličavaju nacionalni identitet. U svojoj studiji o ulozi jezika u jevrejskom društvu, Majhil iznosi tvrdnju da je lingvistički kriterijum za utvrđivanje identiteta isključivo zapadnoevropski i da u drugim delovima sveta neki drugi elementi imaju veći značaj, što se odražava na kriterijume za utvrđivanje identiteta tih naroda. Poredeći različite slučajeve, Majhil (2004:13) iznosi promenljive koje jedan narod može uzeti u obzir prilikom stvaranja svog identiteta:

1. poreklo / rasa
2. religija/ verovanja / tradicije / način života
3. maternji jezik / jezik u svakodnevnoj upotrebi
4. državljanstvo / prebivalište

Teško da je samo jedan od ovih elemenata sam po sebi dovoljan da bude identitetski kriterijum. Obično je u pitanju kombinacija nekoliko elemenata od kojih je jedan nešto istaknutiji od drugih koji karakterišu identitet jednog naroda. U slučaju zemalja zapadne Evrope, jezik svakako igra izuzetno značajnu ulogu budući da omogućava međusobno razlikovanje naroda koji ponekad žive na istoj teritoriji i

<sup>2</sup> Stalin, Josef. 1913. *Marxism and the National Question*. Dostupno na: <http://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1913/03.htm> (Konsultovano. 04.03.2013)

imaju slične običaje i verovanja, kao i slične *fizičke karakteristike*. I pored toga, tokom XIX veka, kada se lingvistički identitet izdvojio kao osnovno obeležje prema današnjem shvatanju, postojali su i drugi faktori koji su činili neodvojivi deo ideološkog aparata romantizma. Zajedničko poreklo je, pored jezika, predstavljalo element koji karakteriše određeni geografski prostor, kao i istorijski kontinuitet naroda na tom prostoru. Iako nije jedini, mit o Arminiju<sup>3</sup> u okviru nemačkog nacionalnog identiteta možda predstavlja najbolji primer te tipično evropske identitetske mešavine u kojoj se određena istorijska teritorija povezuje sa jednim narodom, njegovom sudbinom i njegovim jezikom. Različiti oblici umetničkog izraza ovog mita, kao i njegova eksploatacija u vreme romantizma, očigledan su dokaz uloge koju su ovi elementi imali u stvaranju bilo kog identiteta većine naroda evropskog kontinenta.

Možda je važno naglasiti da van Evrope jezik i zajedničko poreklo nemaju tako značajnu ulogu u definisanju identiteta na nivou kolektiva. Nesumnjivo, takav je slučaj sa američkim državama — konglomerat starosedelačkih naroda (koji bi mogli da imaju niz identitetskih obeležja poput evropskih) i talasa emigranata, uglavnom poreklom iz starih metropola. U ovakvim slučajevima nije moguće tražiti istorijsko poreklo, zajednički jezik ili događaj iz prošlosti koji bi obuhvatio čitavo društvo, jer ne postoji, iako bi bilo lako naslutiti pojedinačno poreklo svakog stanovnika. Ovde se maternji jezik i poreklo/rasa smatraju individualnim obeležjima, ili obeležjima grupe integrisane u društvo definisano prebivalištem, državljanstvom ili čitavim nizom „istorijskih“ tradicija koje se vezuju za tu državu.

Deo sveta čiji narodi kroz istoriju imaju identitetska obeležja drugačija od evropskih jeste Bliski istok; među te narode spadaju Jevreji, ali ne i Arapi, prema Majhilovim identitetskim kriterijumima panarapskog nacionalizma (2004:17). Ovi narodi definišu svoj identitet kroz kriterijume kao što su religija ili poreklo, koji mogu biti shvaćeni kao poreklo iz određenog mesta ili određene loze, kao što je slučaj sa jevrejskim zakonom „Halaha“ po kome su Jevreji oni koji su rođeni od majke Jevrejke. Ova identitetska obeležja Majhil naziva „*religiozno-predačkim identitetom*“ (2004:33), a svojstvena su, između ostalih, Jermenima, Asircima, Koptima, Jakovitima, Maronitima i Samarićanima. Svi ovi narodi nalaze se u oblastima koje su tradicionalno bile pod vlašću Istočnog rimskog carstva i njegovog „institucionalnog“ hrišćanstva, kao i pod islamom. Gotovo u svim ovim slučajevima jedan od retkih načina preobraćivanja bio je putem braka, što na neki način predstavlja pristupanje slično onom po rođenju. Pored toga, ova obeležja predstavljaju i povezanost naroda sa

<sup>3</sup> Arminije je bio germanski plemenski poglavar koji je ujedinio nekoliko plemena i porazio tri rimske legije 9. godine u Bici u Teutoburškoj šumi. Poraz Rimljana doveo je do toga da reka Rajna označi kraj njihovog napredovanja i postane granica Carstva. U XVI veku, zahvaljući Martinu Luteru ovaj istorijski lik postao je alegorija borbe protiv Rimljana, a ova vizija naročito se odrazila u vreme Napoleonove invazije u XIX veku. Značaj Arminijeve uloge u Bici u Teutoburškoj šumi predstavljen je kroz spomenik u čast Hermana (Arminija) — *Hermannsdenkmal*; spomenik je otkriven 1870. i slavi pomenutu bitku, pobedu u Francusko-pruskom ratu, kao i jedinstvo nemačkog naroda. Jedna Hendlova opera i jedan nemački fudbalski klub nose njegovo ime.

teritorijom koju tradicionalno zauzimaju, naročito vidljivu u zajednicama emigranata. One čuvaju svoje verske običaje i odbijaju da se preobrate u neku „univerzalističku“ religiju, osećajući povezanost sa teritorijom preko nekog mesta religioznog karaktera, koje ima ulogu spone između identiteta i teritorije.

Valja napomenuti da većina ovih naroda zadržava sopstveni jezik, čak i ako je njegova upotreba svedena na bogoslužjenje, kao što je to slučaj sa sirijskim jezikom kod Maronita ili koptskim kod Kopta, zbog čega jezik ne može da bude smatran identitetskim faktorom; naime, svi Maroniti koji žive u Libanu i svi Kopti koji žive u Egiptu govore arapski jezik, i tu se ne razlikuju od svojih muslimanskih sunarodnika.

Evropski Jevreji, koji su činili deo društva u XIX veku, oblikovali su svoje identitetske kriterijume a da ih nisu suštinski izmenili; to je išlo dotle da je dominantna ideologija koja je pridavala veliki značaj jeziku kao identitetskom elementu jednog naroda dovela, između ostalog, do obnove hebrejskog jezika u svakodnevnoj upotrebi (Myhill, 2004:27). Ovo samo znači da identitetski faktori nisu neodvojivi deo naroda — oni mogu biti menjani ili oblikovani u dodiru sa drugim narodima čiji su identitetski kriterijumi drugačiji ili čak potpuno suprotni; to se recimo dešava kada se daje značaj jeziku u slučajevima „religiozno-predačkog identiteta“, sa jedne strane, a, sa druge, kada se stvara „religiozno-predački identitet“ kod onih naroda koji su identitetski okupljeni oko jednog jezika.

### Otomanske institucije i identitet

U svojoj klasifikaciji, Majhil (2004:39) pominje i Turke kao narod koji je, u nekom trenutku, imao religiozno-predački identitet, što se verovatno odrazilo na organizaciju Otomanskog carstva. Kao što kaže Stavrijanos (2000:89-90), „(...)nemuslimanske zajednice bile su okupljene oko svojih verskih poglavara. Ove zajednice bile su poznate pod imenom mileti, a broj mileta odgovarao je broju vera. Na ovaj način, teokratsko Otomansko carstvo bilo je organizovano po principu crkvenih zajednica (sic), umesto po principu etničkih grupa. Otomanske vlasti nisu delile svoje podanike na Grke, Bugare ili Rumune, već na sledeće milete: pravoslavni, gregorijansko-jermenski, rimokatolički, jevrejski i protestantski“.

Dok je u Evropi u XIX veku bila na delu transformacija modela države (vekovima obeleženog verskim ratovima, i, sa jedne strane, principom *cuius regio, illius et religio*, proizišlim iz Francuske revolucije, a sa druge, romantizmom, koji je doveo do stvaranja nacionalnog identiteta sa etničko-lingvističkom osnovom), Otomansko carstvo je zadržalo strukture koje su, govoreći u ovom kontekstu, pružale podanicima veću versku slobodu baziranu, prema Stavrijanosu, na priznavanju judaizma i hrišćanstva kao religija koje počivaju na svetim knjigama.

Termin „Turčin“ se, stoga, u kontekstu Otomanskog carstva, koristio za svakoga ko je bio muslimanske vere (Myhill, 2004:39). Slikovit primer ovoga možemo pronaći u VI poglavlju romana jugoslovenskog nobelovca Ive Andrića *Na Drini ćuprija* (1945):

*„Tumač Šefko je prevodio mučeći se uzalud da u svom oskudnom znanju turskog jezika nađe izraze za apstraktne reči. Komandir straže, bolešljiv Anadolac, slušao je, još bunovan, nejasne i slabo povezane prevodiočeve reči i s vremena na vreme baca pogled na starca koji je bez straha i rđave pomisli gledao u njega i očima povlađivao da je sve tako kao što kaže prevodilac, iako reči turske nije znao. (...) A starac sa svojim pričanjem o srpskom carstvu ne bi ni inače daleko došao među Turcima ovoga kraja koji su ovih dana uzavreli kao košnica.“* (Andrić, 2006:103-104)

U romanu se ova scena dešava tokom Prvog srpskog ustanka (1804-1813): jedan stari hodočasnik biva uhapšen dok prelazi most iz naslova romana, ne shvatajući da će otkrivanje njegovih verskih ubeđenja stvoriti problem, u tom trenutku, na tom konkretnom mestu. Komandiru koji ga ispituje potrebne su usluge prevodioca budući da ne govori lokalni jezik. Andrić ga opisuje terminom „Anadolac“, koji jasno daje do znanja da nije iz Bosne, već da prosto čini deo vojne uprave Carstva.

Ovakva upotreba termina uobičajena je u čitavom romanu, i u skladu je sa istorijskim kontekstom u kome se radnja romana dešava — korišćenje odrednice „Turci“ za sve muslimane, i „Anadolci“ za one za koje je, u kontekstu radnje romana, neophodno naglasiti da ne govore lokalni jezik.

Bilo bi interesantno napraviti kraći rezime lingvističke situacije u Otomanskom carstvu početkom XIX veka. Sa jedne strane, kuranski arapski je imao najveći značaj budući da se radilo o jeziku zvanične religije Carstva; on je korišćen u oblasti prava (šerijat) i islamskog obrazovanja. Osmanski turski je bio nešto manje prisutan, delimično usled malog broja Turaka koji su živeli na teritoriji Carstva, i njegova upotreba bila je ograničena na administraciju (koja je bila izuzetno decentralizovana usled same strukture Carstva). Ova situacija nije isključivala neturske narode u Carstvu. Sami govornici turskog jezika živeli su u diglosiji — situacija u kojoj jedna zajednica govornika koristi dva dijalekta ili jezika, od kojih jedan koristi za formalne situacije (te se stoga smatra „učenom varijantom“), a drugi u svakodnevnom životu („vulgarna varijanta“) (Ferguson, 1959:325 i dalje). Turski jezik koji je korišćen u administraciji bio je pod jakim uticajem kuranskog arapskog i persijskog, i kao takav bio je u velikoj meri nerazumljiv nepismenom stanovništvu koje je govorilo drugom varijantom istog jezika (Glanny, 2001:99). Ista situacija može se primeniti i na druge narode Carstva, na primer na stanovnike Bosne, što ukazuje da je mogućem lingvističkom identitetu pridavan veoma mali značaj od strane i unutar granica Carstva. Jahić (2000:23) primećuje da Otomansko carstvo nikada nije bilo zainteresovano da uvede turski jezik kao zvanični, iako izbegava da objasni razloge koji su do toga doveli. Verujem da to objašnjava sama administrativna struktura Carstva, veoma decentralizovana, kao i činjenica da je vera bila dominantni identitetski element (Stavrianos, 2000:81-103). U slučaju Bosne, narod je (koje god vere bio<sup>4</sup>) govorio slovenskim jezikom, za koji ću u daljem tekstu koristiti termin „bosanski“, budući da ga koriste i drugi izvori i da se radi o geografskom pojmu i

<sup>4</sup> Jevreji su poseban slučaj. U kući su uglavnom govorili ladino jezikom, a van kuće — jezikom većinskog dela stanovništva.

lingvističkoj varijanti koja nije standardizovana. Iako neki autori poput Jahića (2000:45) navode da se termin bosanski jezik koristi od XVII veka, veoma neodređeno i nezavisno od veroispovesti govornika, ipak verujem da može da postoji samo jedan naziv koji će se odnositi na pisani jezik, što podrazumeva prvi stepen standardizacije, barem što se tiče korisnika, a to pak zahteva čitav niz objašnjenja. Upotreba različitih pisama za pismeno izražavanje na „bosanskom“ jeziku ukazuje na različito kulturno poreklo autora; tako je upotreba arapskog pisma (alhamijado), glagoljice, latiničnog ili ćirilicnog pisma u isto vreme značila da se radi o tačno određenoj grupi čitalaca, određene veroispovesti, naročito imajući u vidu da je, sve do dolaska Austrougarskog carstva, obrazovanje bilo vezano za verske centre. Iz tog razloga, odlučio sam se za naziv jezika koji je geografskog, a ne „političko-religiozno-kulturnog“ porekla; budući da je većina stanovništva bila nepismena, naročito u otomanskom periodu, ovaj jezik nije bio smatran elementom identitetskog jedinstva, i u ovoj situaciji diglosije predstavljao je, bez sumnje, „vulgarnu varijantu“ koja uglavnom nije korišćena u formalnim prilikama.

### **Evolucija identiteta u Otomanskom carstvu**

Krajem XIX veka Otomansko carstvo zapalo je u duboku institucionalnu krizu i nepovratno krenulo put raspada. Ovoj krizi prethodile su značajne društvene i ekonomske promene 60-ih godina XIX veka, poput većeg otvaranja Otomanskog carstva ka Zapadu, pojave novih političkih i društvenih vođa koji su životno iskustvo stekli u drugim evropskim zemljama i koji su želeli da uvedu „zapadnjačke“ ideje i institucije, prilagođavajući ih islamu, što je dovelo, kako kaže Stavrijanos, do „*turske renesanse*“ (2000:388 i dalje). Među uvedenim zapadnjačkim idejama ističe se koncept turskog nacionalizma, po ugledu na ostale evropske nacionalizme tog doba, što je označilo početak suštinske promene kriterijuma osmanskog identiteta, koji su za svega nekoliko decenija u potpunosti bili zamenjeni isključivo turskim elementima. Sve ove promene naglo su okončane krajem te iste decenije, kada je veliki broj intelektualaca bio primoran da emigrira u Pariz i London gde su formirali opozicionu grupu čiji je cilj bio uvođenje zapadnih vrednosti i modernizacija Carstva. Zapadna štampa nazvala je ovu organizaciju „Mladoturci“, i ona će biti ta koja će iscrtati ideološke i političke linije raspada Otomanskog carstva. Treba napomenuti da je početkom XX veka značaj nacionalizma doveo do toga da organizaciju „Mladoturci“ napuste oni članovi koji su pripadali drugim etničkim grupama. Stavrijanos (2000:527) na sledeći način opisuje njihov politički program na početku XX veka:

*„(...)Solunski lideri koje sada popularno zovu Mladoturci. (...) Bili su spremni da ustupe političko predstavljanje i versku slobodu svim narodima Carstva, ali za uzvrat su tražili da ti narodi podrže strukture Carstva i tursku prevlast. Često su izjavljivali da žele da se svi stanovnici Carstva pretvore u Osmanlije, na isti način na koji su svi stanovnici Francuske — Francuzi. Ova analogija nije bila realna. Ona nije uzimala u obzir enormnu razliku između istorijskog porekla i etničke strukture*

*Zapadne Evrope i Bliskog istoka. Moglo je da dođe do stvaranja jedne autentične osmanske nacionalnosti krajem XIX veka da tokom prethodnog veka Turci nisu upravljali Carstvom sledeći princip mileta, i da su, suprotno učinjenom, prisiljavali svoje podanike da pređu u islam. (...)“* Program Mladoturaka usvojen je najmanje jedan vek prekasno da bi imao bilo kakvih izgleda za uspeh.

Pomenute promene bi obavezno dovele do nametanja turskog jezika kao zvaničnog jezika Carstva, kao u slučaju francuskog modela (kako bi analogija bila primenjiva), i postepenog nestajanja ostalih jezika kojima se govorilo u Otomanskom carstvu, kako navodi Meriman.<sup>5</sup> Jedan od pripadnika Mladoturaka, budući osnivač i prvi predsednik Republike Turske, Kemal Atatürk, podržao je jednu izuzetno značajnu lingvističku reformu jezika, standardizujući ga i stvarajući ono što je od tada poznato kao moderni turski jezik, naspram osmanskog turskog. U ideološkim okvirima Republike, ova reforma mora da se posmatra na istom nivou kao uvođenje obaveznog osnovnog obrazovanja i kao osnovni element programa koji je od samog početka (gotovo pola veka pre uspostavljanja republike) imao za cilj da „svi građani Carstva postanu Osmanlije, na isti način na koji su svi građani Francuske — Francuzi“, kako kaže Stavrijanos.

Sam Stavrijanos uviđa da je „*program Mladoturaka usvojen najmanje jedan vek prekasno da bi imao bilo kakvih izgleda za uspeh*“, dok su se na evropskim prostorima koji su se nalazili van Otomanskog carstva ali koji su se sa njim graničili, već čitav vek odvijali procesi lingvističke standardizacije koji su, kao takvi, bili motivisani jasnim političkim namerama.

### **Standardizacija srpskohrvatskog: identitetska perspektiva**

Proces standardizacije iz koga će nastati srpskohrvatska standardna varijanta započeo je početkom XIX veka. U tom kontekstu, ovaj proces treba posmatrati sa vanlingvističke tačke gledišta kako bi se mogla objasniti tvrdnja Kordićeve (2010:277) da je „*pojam hrvatski u prethodnim vekovima imao drugačije značenje od ovog koje ima danas*“; na isti način treba posmatrati slučajeve srpskog i bosanskog jezika.

Proces standardizacije dijalekata kojima se govorilo u Hrvatskoj i Srbiji pokazuje neke zajedničke elemente u politički različitim situacijama. Do odluke zagrebačkih filologa da izaberu *štokavski* dijalekat za standardizaciju svog jezika u XIX veku došlo je usled nekoliko vanlingvističkih faktora; ovim dijalektom govorila je većina i korišćen je i van granica regiona, što je pružalo mogućnost stvaranja jednog zajedničkog jezika za sve južne Slovene, a to se direktno poklapalo sa dominantnom ideologijom na tim prostorima — ilirizmom, lokalnom verzijom panslovenstva. Važno je napomenuti da se u Zagrebu nije govorilo ovim dijalektom, već *kajkavskim* koji je, uzgred budi rečeno, poslužio kao osnova za standardni

<sup>5</sup> “Hist-276: France Since 1871”. Dostupno na: <http://oyc.yale.edu/transcript/357/hist-276>  
(Konsultovano: 25.02.2012)

slovenački jezik; u ovom slučaju, izbor dijalekta nije bio povezan sa centrom političke moći, jer taj centar nije imao moć. Tačno je i to da je Sabor stavio na glasanje predlog imena budućeg jezika, tako da je 10. avgusta 1861. godine odlučeno da se jezik zove „jugoslovenski“ (Okuka, 1998:19-20).

Ovaj izbor imena jezika, iako anegdotski, jasno ukazuje na ideologiju koja se krila iza procesa standardizacije: uvesti njegovu upotrebu među svim južnoslovenskim narodima, to jest, koristiti ga kao zajedničko oruđe u administraciji i u obrazovanju svih ovih naroda.

U isto vreme, prilikom odabira ovog dijalekta imala se u vidu i činjenica da je srpski reformator Vuk Stefanović Karadžić već bio izabrao taj isti dijalekat za reformu srpskog jezika, ali iz potpuno drugačijih razloga, budući da su se i situacije u Srbiji i u Hrvatskoj veoma razlikovale. Hrvatska je činila deo Austrijskog carstva i, iako nije postojao jedan zvanični jezik, nemački i mađarski su, zajedno sa latinskim, zauzimali mesto prestižnih jezika (onih koji se kod postojanja diglosije smatraju učenom varijantom) i korišćeni su u obrazovanju i administraciji u Austrijskom carstvu. Od 1867. godine, nakon stvaranja Austrougarskog carstva, mnogo jasnije može da se sagleda postojanje dva diferencirana lingvistička stava između germanofone i ugrofone moći. Mađarska je, za razliku od Austrije, sprovodila politiku mađarizacije nad svojim podanicima nemađarskog porekla, izuzetno osuđivanu od druge polovine XIX veka, čiji je cilj bio jačanje nadmoći ne samo mađarskog jezika, već i mađarskog kulturnog identiteta unutar granica kraljevstva (Lyon, 2008:60 i dalje). Namera je bila postizanje većeg značaja ugarskog kraljevstva unutar struktura Carstva, u društveno-političkom smislu, kao i izbegavanje jačanja slovenskog elementa koje bi vodilo ka stvaranju „trojne krune“ sačinjene od Austrije, Mađarske i Slovena. Sa druge strane, u Austriji je postojao veći nivo tolerancije jezika i nacionalnih osećanja, upravo sa ciljem jačanja ideje o „trojnoj kruni“ — na taj način umanjivana je moć koju je Mađarska sticala na društvenom, političkom i ekonomskom nivou u okviru Austrougarskog carstva. Stoga ne čudi što je postojanje zajedničkog jezika Južnih Slovena predstavljalo prednost, sa hrvatske, ali i austrijske tačke gledišta, i važno političko oruđe ne samo unutar granica Carstva već i u odnosu na susednu Srbiju. Treba napomenuti da je *Matica srpska*, najznačajnija srpska kulturna ustanova XIX veka, osnovana u Austrijskom carstvu 1826. godine<sup>6</sup> (Greenberg, 2004:30), i da je Bečki književni dogovor<sup>7</sup> (up. Greenberg, 2004:24 i dalje), kako mu samo ime kaže, potpisan u carskoj prestonici.

Sa druge strane, Srbija stiče nezavisnost unutar Otomanskog carstva 1830, a 1878. postaje nezavisna država. Lingvistička reforma Vuka Stefanovića Karadžića sprovedena je u periodu između 1814. i 1818. godine u cilju modernizacije varijante

<sup>6</sup> Mađarske vlasti zabranile su aktivnosti *Matice srpske* u periodu između 1835. i 1836. godine, pod optužbom za panslovenstvo; međutim, ovaj model su „kopirali“ razni slovenski narodi u unutrašnjosti Carstva (Hrvati, Slovenci, Ruteni) i van njegovih granica (Bugari u Konstantinopolju, Poljaci u Varšavi).

<sup>7</sup> Cilj Bečkog književnog dogovora bio je potvrda postojanja jedinstvene standardne varijante za Srbe i Hrvate.

koju su svi u Srbiji smatrali učenom, a to je jezik koji je koristila Srpska pravoslavna crkva. U postojećoj diglosiji, Karadžić se odlučio za *vulgarnu* varijantu i *štokavski* dijalekat koji je i on sam koristio i koji je, proučavajući narodnu poeziju koju je sakupljao, smatrao lepšim. Pravoslavna crkva se usprotivila ovoj reformi koja je narušavala njen uticaj na srpsku kulturu. Veći deo svog života Karadžić je proveo u Beču, gde je i umro, ali njegov rad imao je veliki uticaj na sledeću generaciju koja će voditi sada već nezavisnu Srbiju. Srpske vlasti su prihvatile rezultate ove reforme nakon njegove smrti, 1868. godine.

Stavrijanos (2000:243) iznosi stav da je „*Karadžić bio romantičar i nacionalista koji se pre svega interesovao za običaje i usmenu književnost svog naroda, i koji je želeo da se Srbija razvija nezavisno od Zapada*“. Da je to tačno svedoči i činjenica da su se vizija i ideološke potrebe procesa standardizacije koji je sproveden iz Zagreba sudarali sa duhom Karadžićeve reforme, a politička evolucija centara moći nije bila paralelna, uprkos postignutom približavanju (najvažniji korak ka tom cilju jeste Bečki dogovor iz 1850). Na jednoj strani nalazila se Srbija, nezavisna država, sa jednim zvaničnim jezikom i sopstvenim centrom moći koji je koristio taj jezik u formalnim prilikama — drugim rečima, upotreba jezika bila je potpuno normalizovana, on nije bio zamenjivan niti je delio prostor sa drugim jezicima. Karadžićeva odluka o izboru dijalekta bila je vanlingvističke prirode i, za razliku od hrvatskog slučaja, nije uzimala u obzir stepen koristi, već niz estetskih kriterijuma, u osnovi subjektivnih, ali i objektivni zaključak da upravo ta varijanta, bez ikakve sumnje, čini deo srpskog kulturnog nasleđa. Evoluciju izgovora jasno je obeležio govor beogradskog centra moći. Na drugoj strani nalazio se manjinski jezik, odnosno jezik čija je upotreba bila ograničena, koji nije imao podršku zakona i koji se koristio uporedo sa drugim jezicima, u političkom i društvenom smislu superiornim. Nije bilo političkog centra moći koji bi ozakonio njegovu upotrebu, niti struktura moći koje bi ga podržale.

Rezultat ove situacije bio je stvaranje dva identiteta i lingvistički diferencirana stava. Na jednoj strani nalazila se Srbija, proizašla iz otomanskog poretka u kome se identitet bazirao na verskim strukturama nacionalnog tipa, koje su se, u odnosu na druge grupe, institucionalno razlikovale od univerzalnih ideja katoličanstva, kao što ukazuje Majhil (2004:33-34). U toj situaciji, značaj jezika kao identitetskog elementa umanjen je u otomanskom kontekstu i povezuje se sa razvojem struktura vlasti koje njegovu upotrebu predstavljaju kao neodvojivi element države (pojava obaveznog laičkog obrazovanja, ili pojava administracije — otuda kasno usvajanje reforme); jezik dozvoljava članovima zajednice govornika da prepoznaju druge govornike kao svoje članove. Na drugoj strani bila je Hrvatska koja razvija zaseban identitetski aparat preko sopstvenog jezika — jedinog elementa po kome su se razlikovali jedan Hrvat i jedan Čeh, ili Austrijanac unutar Austrougarskog carstva; ovaj aparat dovodi do potrebe stvaranja struktura koje će podržati srž nacionalne diferencijacije, odnosno jezika za koji se veruje da predstavlja političke strukture neophodne za njegovu promociju (što se očigledno kosi sa već opisanim mađarskim sociopolitičkim

interesima). Ukratko, odnos između identiteta i jezika kod jednih i drugih je različit, gotovo potpuno suprotan.

### **Bosanska uloga u standardizaciji srpskohrvatskog jezika**

Za razliku od većeg dela današnje Hrvatske koja je, sa izuzetkom Dalmacije, bila pod mađarskom vlašću, Bosna i Hercegovina je od okupacije 1878. postepeno potpadala pod austrijsku vlast, sve do aneksije 1908. godine. Pitanje govornog jezika u Bosni dobilo je sasvim nove dimenzije budući da, za razliku od drugih regiona Austrougarskog carstva, unutrašnja situacija u carskoj pokrajini Bosni i Hercegovini, u vekovima koji su prethodili, nije dovela do razvoja zvaničnog jezika ili zasebnog lingvističkog identiteta; to je bila posledica administrativne strukture Otomanskog carstva. Međutim, situacija među stanovnicima Bosne i Hercegovine bila je neujednačena — na njih su uticale verske institucije koje su u otomanskom periodu bile zadužene za obrazovanje. I pored toga, bilo je pokušaja grupisanja stanovništva u poseban, kolektivni identitet; te pokušaje podržavao je upravnik pokrajine Benjamin Kalaj (Béni Kállay de Nagy-Kálló), pomoćnik carskog ministra finansija i, pored toga, strastveni lingvista. Prema Velikonji (2003:130 i dalje), on je pokušao da probudi osećanje lingvističkog jedinstva prema *bosanskom jeziku*, u okvirima Carstva, uprkos verskoj raznovrsnosti stanovništva. Džino (2012:181), pak, ovaj proces naziva „*stvaranjem multikonfesionalnog i nadnacionalnog identiteta*“, u skladu sa austrijskom politikom lingvističke tolerancije, što nije u suprotnosti sa stavovima Velikonje na lingvističkom nivou. Odvojen proces standardizacije (stvaranje bosanskog *Ausbausprache*) nije bio moguć, budući da su Hrvati već bili izabrali nadregionalnu varijantu — *štokavski* dijalekat, koji je bio korišćen za standardizaciju jezika u Hrvatskoj i Srbiji i koji je ujedno bio i jedina varijanta kojom se u tom trenutku govorilo u Bosni i Hercegovini. Pored toga, ovaj pokušaj nije uspeo i zbog uticaja otomanskog sistema mileta. Uprkos tome što su u Bosni i Hercegovini postojale četiri različite vere (muslimanska, pravoslavna, katolička i jevrejska), ne može se govoriti o postojanju osećanja regionalnog jedinstva, koje je Benjamin Kalaj pokušavao da osnaži, budući da stanovništvo, uprkos propadanju institucija Otomanskog carstva u XVIII i XIX veku, nije imalo nijednu zajedničku instituciju. Hrišćani, Jevreji i muslimani su živeli na istom prostoru, ali ne kao jednaki, jer su njihove strukture moći na papiru bile odvojene. Obrazovanje, a samim tim i jezik „kulture“ jednih i drugih, bili su direktno povezani sa religioznim strukturama. Međutim, osnovna razlika imala je veze sa oblikom identiteta koji se po dolasku Austrougarskog carstva razvio i kod jednih i kod drugih. Ako je u Otomanskom carstvu identitet bio tesno povezan sa verom, što je navodno imalo veliki uticaj na razvoj nacionalnog identiteta u Srbiji, ali ne i u Hrvatskoj koja nije činila deo ovog Carstva, u Austrougarskom carstvu identitet je uglavnom imao lingvističko-kulturnu osnovu. Ovo objašnjava Kalajeve pokušaje. Iz tog razloga je pred rastućim nacionalnim identitetom Hrvata, čije su teritorije bile tik uz bosanske, u pokrajini

stavljen naglasak na identitetsko pitanje i tražena veća podrška za slovensku stvar u okviru Carstva. Uzimajući u obzir striktno lingvističku osnovu, to nije bilo nekompatibilno sa religioznim identitetom muslimana, čije je gašenje pokušano iz tog *multikonfesionalnog* razloga. Sa druge strane, uticaj Srbije u Bosni i Hercegovini, preko sopstvenih nacionalnih struktura, bio je usmeren više na pitanja istorijskog karaktera i slična (na teritorije koje su pripadale jednom narodu tokom određenog istorijskog perioda, na pravoslavce koji su u nekom trenutku primili islam i one koji to nisu učinili), kao i na pitanje jezika kao objedinjujućeg elementa, uprkos verskim razlikama. Što se tiče muslimanske tačke gledišta, treba istaći da je osnovni cilj borbi unutar Austrougarskog carstva bio sticanje autonomije u verskim pitanjima, što se i dogodilo 1909, a ne stvaranje lingvističkog ili kulturnog identiteta koji bi se razlikovao od hrvatskog ili srpskog, budući da je ovaj odvojeni identitet počivao isključivo na verskom identitetu, zahvaljujući otomanskom sistemu mileta. Ovo objašnjava nepostojanje bosanskog „faktora“ u procesima standardizacije koji su doveli do stvaranja srpskohrvatskog jezika. I pored toga, pojam „bosanski“ ušao je u upotrebu već krajem XIX i početkom XX veka, ravnopravan sa pojmovima „srpski“ ili „hrvatski“. Međutim, kako navodi Kordić (2010:277), ovaj pojam imao je u prošlim vekovima značenje koje se razlikuje od današnjeg, a poistovećivanje jezika i naroda u hrvatskom i srpskom slučaju nije bilo isto kao u muslimanskom. Kao što je došlo do evolucije elemenata koji su karakterisali Srbe i Hrvate tokom XIX veka čiji je rezultat bilo stvaranje suprotstavljenih političkih ideja, na isti način ovaj proces se odvijao i među Muslimanima, ali polazeći od veoma različite društvene i kulturne konfiguracije: usled uticaja otomanske strukture na grupu pripadnika jedne verske konfesije koja je u Carstvu smatrana „elitnom“ i koja prethodno nije imala autonomnu organizovanu moć (što je bio slučaj sa miletima) koja bi naglasila svoje osobenosti izvan religijskog konteksta i dovela, unutar pokrajine, do evolucije u nacionalni identitet na kulturno-lingvističkoj osnovi, kao što se to dogodilo u srpskom i hrvatskom slučaju. Napuštanje jedinog identitetskog elementa — vere, značilo bi neizbežno posezanje za stranim identitetskim elementima, bilo kulturnim bilo političkim, što bi pomutilo svaki pokušaj zasebne kulturne ili socijalne izgradnje.

Početkom XX veka nacionalni identitet Hrvata ili Srba bio je u dovoljnoj meri definisan brojnim elementima da bi zavisio od nekog od njih. On se posebno iskristalisao tokom razvoja političkih ideologija nekonfesionalnog karaktera — pojedinac je mogao da bude smatran Srbinom ili Hrvatom, a da pri tome ne bude uzeta u obzir njegova verska pripadnost već drugi, definisani i diferencirani elementi, poput društvenih, istorijskih ili kulturnih. Međutim, u jevrejskom i muslimanskom slučaju to nije bilo moguće budući da oni nisu raspolagali identitetskim sistemom koji bi počivao na nereligijskim vrednostima, te bi to samo značilo imitiranje Srba i Hrvata. I pored svega, ovo nije značilo nedostatak već početno stvaranje elemenata koje su i Srbi i Hrvati već bili osmislili, polazeći od drugačije osnove tokom XIX veka, kada se njihov društveno-politički kontekst znatno razlikovao od muslimanskog u Otomanskom carstvu.

## Zaključak

Na zapadnom Balkanu jezik se ne može sam po sebi smatrati elementom nacionalne identifikacije. Tačno je da su se, na istorijskom nivou i do 1878. godine, razlike između verskih zajednica odražavale i na lingvističke varijante koje su ove koristile u učenim krugovima i koje su zavisile od jezika obrazovanja. Ova situacija jeste trajna, kao što navode brojni autori, poput Bugarskog (2005:132) u radu o etničkoj pripadnosti i jeziku u današnjem Sarajevu, ali morala bi u svakom trenutku da bude posmatrana i shvaćena kao diglosija sa etničko-religioznom komponentom kod koje vulgarna varijanta predstavlja lokalnu dijalekatsku varijantu, bez etničkih ili verskih obeležja, dok je učena varijanta nekada predstavljala jezik školovanja povezan sa verom (arapski, crkvenoslovenski ili latinski), a u sadašnjosti predstavlja standardni jezik države matice date etničke grupe — hrvatske, srpske ili „bosanske“, prilagođen specifičnim fonetskim karakteristikama.

Institucionalna organizacija Otomanskog carstva, naročito sistem mileta, duboko je obeležila identitetske elemente bosanskih muslimana, ali je u isto vreme u znatnoj meri oblikovala i srpski nacionalni identitet koji se bazirao, kao što su mileti i nalogali, na jednoj verskoj strukturi koja je evoluirala u strukture moderne države. Jezik je u okviru Carstva imao marginalnu ulogu u identitetskoj karakterizaciji podanika, ali je počeo da dobija na značaju u meri u kojoj su rasle formalne potrebe proizašle iz nacionalnih institucija svih naroda koji su u njemu živeli, uključujući i same Turke.

Sa druge strane, u Austrougarskom carstvu jezik je imao ključnu ulogu u karakterizaciji naroda koji su ga činili, a u hrvatskom slučaju jezik je bio jedini element početne diferencijacije. Ovakva situacija bila je u skladu sa procesima nacionalne izgradnje, koji su se odvijali u ostatku evropskog kontinenta u XIX veku.

Samim tim, nastanak srpskohrvatskog predstavlja rezultat dva paralelna procesa standardizacije koja su se bazirala na istom dijalektu — *štokavskom*, do čega su doveli različiti vanlingvistički faktori. Sa jedne strane, Hrvatska se odlučila za ovaj dijalekat smatrajući ga nadregionalnim i sa ciljem da obezbedi Južnim Slovenima nadnacionalni element kohezije, u političkom kontekstu definisanom strateškim interesima Austrije. Sa druge strane, u Srbiji je ovaj dijalekat izabrao Vuk Stefanović Karadžić sledeći estetske i istorijske kriterijume, iz jedne nacionalne, a ne nadregionalne perspektive — njegov izbor je doživeo uspeh u nezavisnoj državi kojoj je bilo neophodno da poseduje oruđe za novonastale formalne prilike.

Odsustvo bosansko-muslimanskog faktora u stvaranju srpskohrvatskog standarda bilo je uzrokovano identitetskim karakteristikama Otomanskog carstva, koje su insistirale na identifikaciji po osnovu verskih a ne lingvističkih ubeđenja, za razliku od Hrvatske u Austrijskom carstvu, kao i nedostatkom autonomije koju je sistem mileta pružao različitim grupama koje nisu pripadale islamu. To će naknadno dovesti do toga da Srpska pravoslavna crkva, kao politička i društvena organizacija, iznedri

sopstvene državne strukture. U tom smislu, cilj austrougarskih pokušaja bio je da izbegne da Hrvatska i Srbija spreče stvaranje jednog zasebnog bosanskog, višereligijskog i nadnacionalnog identiteta u okviru carskih struktura, prema zamisli Benjamina Kalaja. U takvim okolnostima, nakon što su i Srbi i Hrvati prethodno izabrali isti dijalekat, nije bilo moguće stvaranje zasebnog bosanskog standarda (*Ausbausprache*), te je stoga za označavanje imena jezika počeo da se koristi geografski pojam *bosanski*.

Kordić (2010:277) kaže da „naziv hrvatski u prijašnjim stoljećima ima drugo značenje nego danas“. Bilo bi interesantno posmatrati, u kontekstu kraja XIX i prvih decenija XX veka, pojmove srpski, hrvatski i bosanski kao geografske a ne etničke termine, kao što će to biti slučaj nakon završetka Prvog svetskog rata. Tako bi bilo izvodljivo opisati karakteristike koje tokom XX veka definišu bosansko-muslimanski, srpski i hrvatski identitet kao rezultat niza uticaja različitog porekla, kao i međusobne interakcije između ovih identiteta. Otomansko carstvo bi u tom slučaju imalo veoma istaknutu ulogu davanjem verskog elementa kao identitetskog obeležja pre svega Muslimana, ali i Srba kod kojih je crkva bila struktura oko koje se formirala politička moć. U hrvatskom slučaju, Austrijsko carstvo i ideje evropskog romantizma poslužile su kao osnova veoma izraženog lingvističkog identiteta, usled same situacije unutar Carstva, ali su bez sumnje uticali i na Vuka Stefanovića Karadžića i standardizaciju srpskog modernog jezika, koji je zamenio jezik koji je koristila srpska pravoslavna crkva. Stoga, slažem se sa rečima Rihter-Malabote (2004:81): „*Na prostorima Balkana (sic), ime 'jezika' obično se koristi kao sinonim imena 'naroda', iako stručnjaci znaju da takvo poistovečivanje ne postoji*“, i smatram da jezik predstavlja samo jedan od identitetskih faktora — nesumnjivo najvidljiviji u multietničkoj komunikaciji, ali njegov značaj treba procenjivati u skladu sa istorijskim i društvenim kontekstom budući da nije uvek bio podjednako važan.

## BIBLIOGRAFIJA

- Andrić, Ivo. (2006). *Na Drini ćuprija*. Beograd: Dereta.
- Bazin, Louis. (1983). „La reform linguistique en Turquie“, u: István Fodor and Claude Hagège, ed., *Language reform. History and future*. Hamburg: Buske Verlag.
- Brozović, Dalibor. (1992). „Serbo-Croatian as a pluricentric language“, u: Michale G. Clyne, ed., *Pluricentric languages. Differing norms in different nations*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Bugarski, Ranko. (2005). *Jezik i kultura*. Beograd: Biblioteka XX veka.
- Džino, Danijel. (2012). „Commentary. Archeology and the (de)construction of Bosnian identity“, u: Russell Ó Ríagáin y Cătălin N. Popa, ed., *Archaeological Review from Cambridge*. Cambridge: University of Cambridge.
- Ferguson, Charles. (1959). „Diglossia“, u: *Word*. Vol. 15.

- Glenny, Misha. (2001). *The Balkans: nationalism, war & the great powers, 1804-1999*. New York: Penguin Books.
- Greenberg, Robert. (2004). *Language and identity in the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.
- Jahić, Dževad. (2000). *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*. Zenica: Linguos.
- Kapović, Mate. (2011) *Čije je jezik?* Zagreb: Algoritam.
- Kloss, Heinz. (1967). „Abstand languages and Ausbau languages“, u: *Anthropological Linguistics*.
- Kordić, Snježana. (2010). *Jezik i nacionalizam*. Zagreb: Durieux
- Labov, William. (1972). *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Lyon, Philip. (2008). *After Empire: ethnic Germans and minority nationalism in interwar Yugoslavia*. Neobjavljen. Dostupno na: <http://drum.lib.umd.edu/bitstream/1903/8910/1/umi-umd-5951.pdf>
- Myhill, John. (2004). *Language in Jewish society. Towards a new understanding*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Okuka, Miloš. (1998). *Eine Sprache viele Erben: Sprachpolitik als Nationalisierungsinstrument in Ex-Jugoslawien*. Klagenfurt: Wieser Verlag.
- Richter Malabotta, M. (2004). „Semantics of war in former Yugoslavia: a response to the papers and debate“, u: Busch, Brigitta and Kelly-Holmes, Helen. (Ed.). *Language, discourse and borders in the Yugoslav successor states*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Stavrianos, Leften. (2000). *The Balkans since 1453*. London: C. Hurst & Co.
- Trask, Larry y Stockwell, Peter. (2007). *Language and linguistics. The key concepts*. Oxon: Routledge.
- Trudgill, Peter. (2000). *Sociolinguistics: an introduction to language and society*. New York: Penguin Books.
- Velikonja, Mitija. (2003). *Religious separation and political intolerance in Bosnia-Herzegovina*. College Station: Texas A&M University Press.